

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ԿԻՆԻԿՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

ԱՐԹՈՒՐ ՎԱՂԱՐՇՅԱՆ

X-XIV դարերը Հայաստանի քաղաքական պատմության տեսանկյունից բուռն ու անհանգիստ էին: Պատմաշրջանը սկսվում է Բագրատունյաց թագավորությամբ, որին հաջորդում են բյուզանդական կարճատև նվաճումը, սելջուկյան մոտ մեկդարյա տիրապետությունը, Ջաքարյանների իշխանության գալը և ավարտվում է մոնղոլական նվաճումով ու տիրապետությամբ: Քաղաքական անկայունությունը և ավատատիրական մասնատվածությունն իրենց բացասական ազդեցությունն էին թողնում նաև հայ իրավական մշակույթի վրա, մշակույթ, որի զարգացման արտաքին գործոնն անկախ պետականությունն էր, իսկ ներքինը՝ երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքը: Սակայն նույնիսկ այդ պայմաններում խաղաղության և անկախության ամեն մի կարճատև ժամանակաշրջանում Հայաստանի իրավական կյանքն արձակում էր նոր ծիլեր՝ ի դեմս գրավոր աղբյուրների:

Այս շրջանի Հայաստանի իրավական համակարգը հիմնական գծերով՝ միջնադարյան, ավատատիրական, կրոնականացված էր: Դրանում առաջնային իրավական ձևեր էին սովորույթը, աշխարհիկ օրենքները և կանոնական իրավունքը:

Բագրատունյաց թագավորության շրջանում նկատվում է կիրառվող իրավունքն ամրագրելու ձգտումը: Դա են վկայում այդ շրջանից մեզ հասած վիմական որոշ արձանագրություններ: Բացի դրանից Մխիթար Գոշի «Գիրք դատաստանիի» «Աշխարհական օրենք» մասի առաջին հոդվածից ևս երևում է, որ նա թագավորի իշխանության, թագավորական ժառանգության, թագավորական դատաստանի, բերդերի, ամրոցների ու քաղաքների, պատերազմի ու ավարատման և այլնի մասին համապատասխան իրավադրույթները քաղել է ինչպես Արշակունի, այնպես էլ Բագրատունի թագավորների օրենքներից¹: Այսպիսով, Բագրատունյաց թագավորությունն իր տնտեսական վերելքով և մշա-

¹ Խ. Սամվելյանի կարծիքով, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքից» երևում է, որ Բագրատունյաց թագավորներն իրենց պետական ու վարչական համակարգը սահմանադրելիս ձգտել են վերականգնել Արշակունյաց պետության իրավական կարգերը, ավատական իրավունքի սովորույթներն ու նորմերը, և ամենայն հավանականությամբ այդ օրենքները կազմված են եղել գրավոր ժողովածուի ձևով, որի բովանդակությունն էլ տեղ է գտել Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» մեջ (տե՛ս Խ. Սամվելյան, Հին հայ իրավունքի պատմություն, հ. 1, Եր., 1939, էջ 138-139):

կութային շինարարությամբ հայ իրավունքի հետագա զարգացման նախադրյալներ ստեղծեց, որն ընթացավ մի քանի ուղղություններով: Նախ «Բագրատունյաց թագավորությունը վերականգնում էր իր դերն ու ազդեցությունը նաև օտար օրենքների փոխատումով»²: Դրան էին նպաստում Հայաստանի և Բյուզանդիայի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունները, հայկական առևտրային կապիտալի ձևավորումն ու կուտակումը: Մինչև սելջուկյան տիրապետությունը Հայաստանում գործել են նաև Իսավրյան հունա-բյուզանդական իրավունքի աղբյուրները, որոնցից հայերեն են թարգմանվել մի քանի օրենսդրական ակտեր՝ Էկլոգան, Իրինա կայսրուհու նովելները վկաների և վկայության մասին, Հուստինիանոսի 83 և 123 նովելները պետության և եկեղեցու փոխհարաբերությունների մասին, Էկլոգայի 33-րդ հավելվածը՝ «Ջինվորական օրենքը», ինչպես նաև «Օրենքների կարճ հավաքածուն» (բնօրինակը դեռևս չի հայտնաբերվել) և այլն: Հայաստանում այդ իրավական ակտերը կիրառելու մասին հավաստի տվյալներ չկան: Սակայն եթե ելնենք այն դրույթից, որ թարգմանություններն արվում էին օգտագործելու նպատակով, և նկատի ունենանք միջնադարյան պրակտիկան, երբ դատավորներն ազատ էին իրավունքի կիրառման մեջ, ապա կարելի է ասել, որ դրանք Հայաստանում գործածվում էին³:

Հովհաննես Գ. Օձնեցու համակարգումից հետո հայ եկեղեցու իրավաստեղծ գործունեությունը շարունակվում էր, իսկ կանոնական ակտերը կուտակվում էին: Այդ իսկ պատճառով X-XIII և հետագա դարերում ստեղծվում էին «Հայոց կանոնագրքի» նոր խմբագրություններ⁴: Հայ կանոնական իրավունքի արժեքավոր աղբյուրներից է Ալավկա որդի Դավիթ վարդապետի կանոնախումբը⁵: Նրա կանոնների թիվն ամբողջական օրինակներում հասնում է 97-ի: Կանոնները նրա կողմից գրվել են ի պատասխան հոգևորականների ամենօրյա գործունեության ընթացքում ծագած հարցերի: Հենց դրանով էլ պայմանավորված է կանոնների բովանդակությունը: Դավթի կանոնների պատմական նշանակությունն այն է, որ դրանք հայկական ինքնուրույն համակարգված և ամբողջական իրավաբանական կողիֆիկացիայի ստեղծման առաջին փորձն էին: Այդ կանոնախումբում արժեքավոր տվյալներ կան հայկական քրեական ու քաղաքացիական իրավունքների, ժողովրդի և հոգևորականների կենցաղի ու բարքերի մասին: Դավթին արտահայտում է մտքեր, որոնք շատ առաջադիմական էին իր ժամանակի համար, ինչպես, օրինակ, աշխատանքի պաշտպանության վերաբերյալ կանոնները: Դավթի կանոնները հայկական իրավական մտքի և իրավունքի նոր համակարգում-

² Նույն տեղում, էջ 139:

³ Տե՛ս **Торосян Х.** Суд и процесс в Армении X-XIII вв. Е., 1985, էջ 44:

⁴ Տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», աշխատասիրությամբ **Վ. Հակոբյանի**, հ. Ա, Եր., 1964, հ. Բ, Եր., 1971:

⁵ Դավիթը ծնվել է Գանձակում և գործել է XI-XII դ.: Նա իր կանոնները գրել է Արքայություն անունով մի հոգևորականի խնդրանքով: Ենթադրաբար ավարտել է 1130 թ.:

ների վրա ազդել են նաև հետագա ժամանակաշրջանում: Նրա որոշ կատններ Մխիթար Գոշը մտցրել է իր «Գիրք դատաստանի» մեջ:

Զաքարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում երկրի տնտեսական ու մշակութային կյանքում կատարված փոփոխությունները, ինչպես նաև Հայաստանի բնակչության կառուցվածքում այլ էթնոսների հաստատումը խարխուլեցին սովորութային չգրված իրավունքի առանց այդ էլ խախուտ հիմքերը: Այդ է փաստում այն, որ «Ասորա-հռոմեական դատաստանագրքի» մեզ հասած հայկական ձեռագրերի մեծ մասը համարվում է XIII-XIV դարերի ընդօրինակություն: Այսպիսով, հայ միջնադարյան աշխարհիկ իրավունքը Զաքարյանների շրջանից թևակոխեց իր զարգացման նոր՝ սովորութային գրավոր իրավունքի շրջանը, որի դրսևորումը Մխիթար Գոշի կողմից հայ իրավունքի համակարգումն էր ոչ պաշտոնական կողիֆիկացիայի ձևով⁶: Այդ համակարգման արդյունքը նրա «Գիրք դատաստանի» է՝ հայ իրավունքի, հայ հասարակական-քաղաքական և իրավական մտքի կարևորագույն կոթողը, համաշխարհային իրավական մշակույթի պատմության արժեքավոր հուշարձաններից մեկը: Իր ստեղծագործական ժառանգության գլուխգործոցի շարադրանքը Մխիթար Գոշը սկսել է 1184 թ.:

Դրդապատճառները և նպատակները, որ Մխիթար Գոշին ստիպել են կազմել «Դատաստանագիրքը», բազմաթիվ են և հրատապ: Իրավաբանական գործնական նպատակներից բացի՝ Մխիթար Գոշը հետապնդել է քաղաքական հատուկ նպատակներ, մասնավորապես ամրապնդել հայ եկեղեցու դիրքերը, միավորել հայ ժողովրդի բոլոր ուժերն արտաքին թշնամու դեմ՝ հանուն անկախության վերականգնման, հայկական ապագա պետությունում հաստատել ամուր օրինականություն և այլն: Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» գործել և կիրառվող իրավունքի աղբյուր է ծառայել նաև հետագա դարերում: Դատաստանագիրքն ունի հայկական և օտարալեզու մի քանի խմբագրություններ ու թարգմանություններ⁷:

⁶ Գոշը ծնվել է Գանձակում XIII դ. 30-ական թվականներին: Կրթվել է Հովհաննես վարդապետ Տավուշեցու մոտ և ստացել վարդապետի գիտական կոչում: Հետագայում կրթությունը շարունակել է Կիլիկիայի Կարմիր վանքում և վերադարձել Հայաստան: Բարեկամական հարաբերությունների մեջ է եղել Զաքարե և Իվանե Զաքարյանների հետ: Մահացել է 1213 թ.: Նրա գրչին են պատկանում շատ աշխատություններ, այդ թվում՝ առակների ժողովածու:

⁷ Գիտնականները դեռ վաղուց նկատել էին, որ «Դատաստանագրքի» հայկական ձեռագրերն ունեն 2 (Վ. Բաստամյանց) կամ 3 (Բ. Կարստ) խմբագրություններ: Ձեռագրերի մի խմբում տեքստը կազմված է նախադրությունից և 251 հոդվածից: Ընդ որում, հոդվածները միմյանց հաջորդում են ըստ համարների: Ձեռագրերի մյուս խմբում հոդվածները բաժանված են 2 մասի՝ եկեղեցական կանոններ (124) և աշխարհիկ օրենքներ (130): Ձեռագրերի 3-րդ խմբում «Դատաստանագրքի» համակարգը նույնն է, ինչ որ առաջինում, սակայն տեքստը որոշ տեղերում նշանակալիորեն կրճատված է: Նորագույն շրջանի հայագետները փորձել են պարզել դրա սկզբնական հեղինակային խմբագրությունը, հեղինակային տեքստը, որոշիչ խմբագրության մոտավոր ժամանակը, գանազան խմբագրությունների ծագման պատճառները (տե՛ս օրինակ՝ Մխիթար Գոշ «Գիրք դատաստանի», աշխատասիրությամբ **Խ. Թորոսյանի**, Եր., 1975, ինչպես նաև **Էմ. Պիվազյան**, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» բանասիրական քննություն, Եր., 1987):

Հայկական բուռն զարգացող իրավունքը մոնոդոլական տիրապետության ժամանակ կործանիչ հարված ստացավ, քանի որ գրկվեց իր զարգացման քաղաքական հիմքերից: Թեև հայ իշխանական տները, առևտրի ու արհեստագործության կենտրոն քաղաքները մասամբ պահպանվում էին, սակայն «չէին ներկայացնում այն պետական կազմը, այն ազգային-քաղաքական կոմպակտ մարմինը, որտեղ կարողանար տեղական օրենսդրություն գոյանալ և հայ իրավունքն իր հետագա զարգացումն ունենար: Այս պայմաններում հայկական միջավայրի հասարակական հարաբերությունները կարգավորվում էին սովորութային իրավունքի նորմերով և հայկական օրենսգրքերով, որոնք հասել էին նախորդ՝ Չաքարյանների իշխանությունից, որտեղ, անկասկած, գլխավոր տեղն էր բռնում Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը»⁸:

Մելջուկյան տիրապետության հաստատումից հետո Հայաստանի իրավական համակարգի զարգացման օրինաչափություն է դառնում դրա երկատումը՝ ըստ էթնիկ-ազգային հատկանիշի: Եթե արաբական տիրապետությունը խոր հետքեր չթողեց Հայաստանի բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքի վրա, ապա սելջուկյան տիրապետությունից սկսած՝ ներհոսքի և կրոնափոխության միջոցով Հայաստանում հաստատվեց մեծաթիվ մահմեդական բնակչություն, որի սոցիալ-նորմատիվ կարգավորման համակարգում առաջնային կարգավորիչը մահմեդական իրավունքի գլխավոր աղբյուր Շարիաթն էր: Արաբական տիրապետության շրջանում Շարիաթի նորմերը գործում էին միայն վարչաքաղաքական և ֆինանսական հասարակական հարաբերությունների ոլորտում՝ նվաճողների շահերին համապատասխան: Հայաստանում մահմեդական բնակչության ի հայտ գալը հանգեցրեց այն բանին, որ Շարիաթը սկսեց կարգավորել այդ բնակչության ներհամայնքային և որոշակիորեն նաև արտահամայնքային հասարակական հարաբերությունները: Դրան նպաստեց նաև մոնոդոլների մահմեդականացումը: Մահմեդական իրավական համակարգի թեոկրատական և կրոնախտրական բնույթը պայմանավորեց հայ իրավունքի հետագա գոյությունը, որովհետև այլահավատներն ունեին սեփական օրենքների և իրավական սովորույթների հիման վրա իրենց հարաբերությունները կարգավորելու իրավունք: Իրավական ներքին ինքնավարության այդ փաստը հաստատվում է նաև հայկական վավերագրական աղբյուրների վկայություններով⁹:

Այսպիսով, X-XIV դարերում Հայաստանի զարգացող իրավական համակարգը կրեց էական փոփոխություններ: Մնալով միջնադարյան, ավատատիրական սովորութային իրավական համակարգ, հասարա-

⁸ Խ. Սամվելյան, նշվ. աշխ., էջ 153-154:

⁹ Օրինակ այդ հանգամանքն ուղղակի հաստատում է հայ եկեղեցու գործիչ Ներսես Լամբրոնացու 1193 թ. վերաբերող վկայությունը, որից երևում է, որ մահմեդական դատարանները հայերի դատական գործերը չէին ընդունում, դիմողներին էլ ուղղարկում էին դատվելու իրենց իսկ օրենքներով (տե՛ս Գ. Զարբհանալեան, Մատենադարան հայկական թարգմանությունների հանձնաժողով, Վենետիկ, 1889, էջ 754):

կական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով այն չգրված սովորությանին իրավունքից անցում կատարեց գրված սովորությանին իրավունքի՝ միաժամանակ չփոխելով իր կրոնական բնույթը: Սակայն XIII դ. սկսած՝ քաղաքական միջավայրը հայկական իրավական համակարգի զարգացման համար դարձավ աննպաստ, ինչի հետևանքով իրավական մշակույթի ակնհայտ նվաճումներ բուն Հայաստանում չեն նկատվում: Բացի դրանից, բնակչության ժողովրդագրական կառուցվածքի փոփոխությունը Հայաստանի իրավական համակարգը երկատեց ըստ էթնիկ-կրոնական հատկանիշի՝ բուն հայկական և մահմեդական:

Կիլիկիայի իրավական համակարգը և իրավական մշակույթի տարրերը նկարագրելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել այդ համակարգի և իրավական մշակույթի ձևավորման ու զարգացման առանձնահատկությունները, որոնք պայմանավորված էին մի շարք գործոններով: Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը ժառանգել էր բուն Հայաստանի իրավական մշակույթն ու իրավական կարգավորման աղբյուրները: Դա արդյունք էր հին ու միջնադարյան իրավունքի էթնիկ-կրոնական պայմանավորվածության, ինչի հետևանքով հայ բնակչության արտագաղթին հաջորդում էր իրավական մշակույթի, ներառյալ իրավունքի աղբյուրների տեղաշարժը: Հետևաբար, Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգում իրավունքի աղբյուր կամ կարգավորիչ նորմատիվ ձևեր էին համարվում բուն հայաստանյան ձևերը, այն է՝ սովորությանին իրավունքը, կանոնական իրավունքը, ներառյալ Ալավկա որդի Դավիթ վարդապետի կանոնախումբը, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը», ինչպես նաև մինչև Կիլիկիայի հայկական թագավորության հռչակումը փոխառված օտար իրավական ձևերը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը կենտրոնացված ու բավականաչափ կենսունակ միապետություն էր, ինչի շնորհիվ այն ոչ միայն պահպանեց հայ իրավական մշակույթի նախորդ շրջանի տարրերն ու կարգավորիչ աղբյուրները, այլև զարգացման նոր աստիճանի հասցրեց հայոց իրավական մշակույթն իր բոլոր բաղադրատարրերով, այդ թվում՝ ստեղծեց իրավական կարգավորման նոր աղբյուրներ (ձևեր): Վերջիններից հատկապես աչքի է ընկնում Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը» (1265 թ.)՝ որպես պետական պաշտոնական կողմնօգնական: Այն հայ սովորությանին իրավունքի, կանոնական իրավունքի, Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի»՝ արևմտաեվրոպական ազդեցությամբ կատարված իրավական նորմատիվ նյութի կողմնօգնական է: Հայ իրավունքի համակարգումն իրականացնելիս հեղինակը ցուցաբերել է ստեղծագործական մոտեցում՝ նորմատիվ իրավական կարգավորումը հարմարեցնելով տեղի և ժամանակի պայմաններին: Բացի դրանից՝ Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքն» ըստ իր

ձևի և համակարգված շարադրանքի, ըստ նյութի դասավորության»¹⁰ իսկական օրենսգիրք է: Այդպիսով, Մմբատ Սպարապետը զարգացրեց հայկական իրավաստեղծագործական տեխնիկան՝ կատարելով իրավական նորմերի համակարգված դասակարգում՝ թագավորական և իշխանական իրավունքի (պետական իրավունքի) նորմեր, եկեղեցական (կանոնական) իրավունքի նորմեր, քաղաքացիական (աշխարհիկ) իրավունքի նորմեր:

Ի տարբերություն նույն շրջանի Հայաստանի, Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգն իր զարգացման հիմքում ուներ համեմատաբար զորեղ միապետություն, ինչը և իրավունքի զարգացման գլխավոր գործոնն էր: Իրավական համակարգի զարգացման նպաստավոր քաղաքական գործոնի հետևանքը հայ իրավունքի նոր կոդիֆիկացիաներն են, ինչպես նաև ներդրումը միջազգային հանրային և մասնավոր իրավունքի զարգացման մեջ, որոնցից հատկապես վերջինը կարելի է համարել ավանդ համաշխարհային իրավական մշակույթում:

Հայկական կանոնական իրավունքը, որը գործում էր նաև Կիլիկիայում, ևս զարգացավ՝ ի դեմս Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականի»: Այդ փաստաթղթի իրավական նշանակությունն այն է, որ Շնորհալին արգելքների ու խրատների ձևով սահմանում է հայ հասարակության բոլոր խավերի վարքագծի ու ապրելակերպի նորմերը: Կանոնական իրավունքի զարգացման հաջորդ աստիճանը Միսի 1243 թ. եկեղեցական ժողովի կանոնական որոշումներն էին: Ժողովի ընդունած կանոնախումբը հայ իրականության մեջ վերջին կանոնական նորմատիվ ակտն էր և կարգավորում էր ինչպես ներեկեղեցական, այնպես էլ աշխարհիկ՝ ամուսնաբնտանեկան, քրեական և այլ հարաբերությունները¹¹:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգի վրա էական ազդեցություն է թողել նաև երկրի բնակչության էթնիկ-դավանանքային կառուցվածքը¹²: Կիլիկիայում այլազգիների գաղութները և ասպետական օրդեններն իրավական ինքնավարություն ունեին: Թագավորական հրովարտակներով այլազգիներին շնորհվում էր իրավական ինքնավարություն՝ փոխարենն ակնկալելով հավատարմութ-

¹⁰ Ա. Գ. Սուքիասյան, Կիլիկիայի հայկական պետության և իրավունքի պատմություն (XI-XIV դարեր), Եր., 1978, էջ 240:

¹¹ Միսի ժողովը, ինելով վերջին կանոնասահմանիչ ժողովը, ամրագրեց նաև երկու կարևոր դրույթներ. ա) օրինականացրեց ծայրագույն պատրիարքի «Ամենայն Հայոց կաթողիկոս» տիտղոսը, բ) սահմանեց սկզբունք, ըստ որի կանոններն ուժի մեջ են մտնում, երբ դրանք հրատարակվում են կաթողիկոսական կոնդակի ձևով (տե՛ս Ա. Գ. Սուքիասյան, նշվ. աշխ., էջ 210):

¹² Կիլիկիայի հայկական թագավորության բնակչությունը կազմում էր մոտավորապես 1 մլն, որի գերակշռող մասը հայերն էին: Սակայն Կիլիկիայում ապրում էին նաև հույներ, ասորիներ, հրեաներ և իտալացիներ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, Եր., 1976, էջ 724, 751-752): Միաժամանակ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունից վասալական կախման մեջ էին ասպետական օրդենները (Հյուրընկալներ, Տաճարականներ, Տևոտնականներ), որոնք Կիլիկիայի սահմանամերձ շրջաններում ստացել էին ընդարձակ կալվածներ (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 717-718, 752):

յուն: Այսպես, Կիլիկիայի քաղաքներում ապրող ջենովացիները և վենետիկցիներն ունեին իրենց հյուպատոսները և դատարանները, որոնք կոչվում էին կուրիաներ՝ պայլական կամ հյուպատոսական (կոնսուլական) դատարաններ¹³: Իրեն ենթակա տարածքներում դատարան ունենալու իրավունք էր արտոնված նաև Հյուսրնկալների օրդենին: Դատական արտոնություն ունեցող այլազգիների, ինչպես և օրդենական դատարաններում կիրառվում էին նրանց իրավական ձևերը: Իրավական ինքնավարություն և արտոնագրություններ չունեցող այլազգիների ու վաճառականների նկատմամբ գործում էր թագավորական իրավունքը:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը գտնվում էր համաշխարհային առևտրական ճանապարհների խաչմերուկում, ուներ առևտրական նավահանգիստներ և զարգացած քաղաքներ ու քաղաքային (ներառյալ առևտրային) կյանք: Միջազգային առևտրական հարաբերությունները և դրանց պետական խրախուսման քաղաքականությունը խթանեցին միջազգային մասնավոր իրավական կարագվորման զարգացումը թագավորությունում: Այդ իրավունքի զարգացման իրավական ձևը թագավորական շնորհագրերն ու արտոնագրերն էին, որոնք XIII-XIV դդ. տրվում էին օտարազգի վաճառականներին¹⁴: Այդ փաստաթղթերի բովանդակությունը հաստատում է, որ Կիլիկիայի հայոց թագավորներն էական ներդրում ունեն միջազգային մասնավոր իրավունքի զարգացման գործում, հատկապես դրա երկու ինստիտուտներում՝ այլերկրացու ժառանգության (*droit d'aubaine*) և նավաբեկության (*droit de bris*) իրավունքներում: Միջնադարում գործում էր սովորության խորք, ըստ որի՝ այլահպատակի մահվան դեպքում նրա ունեցվածքն անցնում էր այն երկրի տիրակալին, որտեղ նա մահացել էր: Կիլիկիայի հայոց թագավորները առաջինը Ջենովայի և Վենետիկի հպատակների հանդեպ հրաժարվեցին գույքի նկատմամբ իրավունքից՝ նրանց մահվան դեպքում¹⁵: Նավարկության իրավունքի ուժով նավաբեկության ենթարկված նավերի ապրանքներին տիրանում էր այն թագավորը, որի երկրի տարածքում էր ծովափը: Կիլիկիայի հայոց թագավորները Ջենովայի և Վենետիկի նավերի նկատմամբ հրաժարվեցին այդ իրավունքից: Մյուս երկրների նավերի նկատմամբ գործում էր հին կարգը¹⁶:

¹³ Տե՛ս **Langlois V.**, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, Paris, 1860, էջ 48-49:

¹⁴ Այդպիսի իրավական փաստաթղթեր են տրվել 1201, 1215, 1245, 1261, 1288, 1314, 1321, 1335 և այլ թվականներին (տե՛ս **Langlois V.**, *Le trésor des chartes l'Arménie, ou cartularic de la chancelleerie ryaie des Roupeniens*, Venise, 1863):

¹⁵ 1285 թ. այդպիսի արտոնություն ստացան նաև Եգիպտոսի սուլթանության հպատակները, իսկ մնացած այլահպատակների նկատմամբ գործում էր նրանց գույքը ժառանգելու թագավորի իրավունքը (տե՛ս **Langlois V.**, *Le trésor des chartes l'Arménie, ou cartularic de la chancelleerie ryaie des Roupeniens*, էջ 106-112, 158, **Langlois V.**, *Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie*, էջ 52, *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. II, p. 762):

¹⁶ Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ մինչ այդ նավարկության իրավունքն արգելափակել էր «Երուսաղեմի ափսուներ» կոչված օրինագիրքը (տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հ. III, էջ 752):

Միջազգային մասնավոր պայմանագրերից բացի՝ Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավունքի աղբյուրներից էին նաև միջազգային հանրային բնույթի պայմանագրերը, որոնցից հատկապես աչքի են ընկնում 1254 թ. Հեթում Ա-ի և Մոնղոլիայի մեծ խան Մանգուի միջև կնքված բարեկամության պայմանագիրը¹⁷, ինչպես նաև Եգիպտոսի սուլթան Բելվալունի ու Լևոն Գ-ի միջև 1285 թ. մայիսի 1-ին կնքված խաղաղության պայմանագիրը¹⁸: Ի տարբերություն առաջինի, որը զուտ միջպետական ակտ էր, երկրորդը, լինելով միջազգային հանրային պայմանագիր, պարունակում էր դրույթներ, որոնք կարգավորիչ նշանակություն ունեին ներպետական հասարակական հարաբերություններում և կիրառման առաջնայնություն՝ ի տարբերություն իրավունքի ներպետական աղբյուրների¹⁹:

Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը, ի տարբերություն բուն Հայաստանի, գտնվում էր իրավական առումով ավելի առաջադեմ և զարգացած միջավայրում: Վերջինս նախ չունեւ քաղաքական անկախություն, իսկ սոցիոնորմատիվ մշակույթը կառուցված էր կրոնախտրական հիմքերով: Կիլիկիայի արտաքին միջավայրը խթանում էր հարևան երկրների արդեն պատրաստի և առաջադեմ իրավական ձևերի փոխառությունը: Նախ՝ Կիլիկիան մինչև անկախանալը եղել էր Բյուզանդական կայսրության պրովինցիա, որի հետևանքով կիլիկյան իրավական մշակույթ էին ներթափանցել բյուզանդական իրավունքի աղբյուրները: Դա հաստատվում է «Էկլոգայի», «Զինվորական օրենքների», «Քաղաքային օրենքի»²⁰, կայսրուհի Իրինայի՝ վկաների և վկայությունների մասին նովելի, «Պրոխիրոնի» որոշ հատվածների հայերեն թարգմանությամբ: Բացի հունա-բյուզանդական օրենքներից, Կիլիկիայում փոխառել են նաև խաչակիր կաթոլիկ իշխանությունների դատաստանագրքերը, մասնավորապես Երուսաղեմի և Անտիոքի ասսիզները²¹:

Փոխառված իրավունքի աղբյուրների շարքում հատկապես կարևոր էր «Զինվորական օրենքների» թարգմանության և Կիլիկիայում կիրառու-

---

¹⁷ Հայ-մոնղոլական պայմանագրի բովանդակությունը տե՛ս **Ա. Գալստյան**, Մոնղոլական ժամանակաշրջանի հայ դիվանագիտության պատմության շուրջ, Լենինական, 1945, էջ 4-10, ինչպես նաև՝ **Ա. Գ. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 73-75:

¹⁸ Հայ-մամլուկյան պայմանագրի բովանդակությունը տե՛ս **Ա. Գ. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 218-225:

¹⁹ Այդ պայմանագրի մեզ հասած տեքստը և նրա կնքման պատմությունն արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում Արևելքի միջազգային իրավական մշակույթի այնպիսի տարրերի վերաբերյալ, ինչպիսիք են պայմանագրի տեքստը կազմելու տեխնիկան, պայմանագիրը կնքելու և վավերացնելու իրավական տեխնիկան, պայմանագրի կատարման երաշխիքները և խախտելու դեպքում սանկցիաները:

²⁰ Ընդունված տեսակետի համաձայն՝ «Էկլոգայի», «Զինվորական օրենքների», «Քաղաքային օրենքի» թարգմանությունը կատարել է Ներսես Լամբրոնացին XII դ. վերջերին:

²¹ Ենթադրվում է, որ «Անտիոքի ասսիզները» ընդունվել են Բոհեմոնոս IV-ի օրոք (1201-1235): Սմբատ Սպարապետն այն հայերեն է թարգմանել ենթադրաբար մինչև 1265 թ., այսինքն՝ մինչև հայկական դատաստանագրքի կազմումը: «Անտիոքի ասսիզները» պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ:

թյան սոցիալական նշանակությունը: Այն նպատակ ուներ նպաստել պետության արտաքին պաշտպանական գործառույթի արդյունավետ իրականացմանը՝ ստեղծելով ամուր, կարգապահ ու մարտունակ հայկական բանակ: «Զինվորական օրենքները» ունեին հռոմեական ծագում: Բյուզանդական շրջանում դրանք կազմել են «Էկլոգա» ժողովածուի հավելվածներից մեկը: Ներսես Լամբրոնացին 1196 թ. դրանք թարգմանել է հունարեն բնագրից և անվանել նաև «զինվորական սահմանադրութիւն» կամ սահման զինվորության «հաստատութեան և սահարկութեան»: Այդպիսով, «Զինվորական օրենքները» արդի իմաստով զինվորական կանոնագիրք է, որը կարգավորում է զինվորական ծառայության կարգը²²:

Կիլիկիայի հայկական թագավորության կենսունակությունը և քաղաքական անկախությունը նրան հնարավորություն էին տալիս հարևան պետությունների հետ հարաբերություններում հանդես գալու որպես ինքնիշխան սուբյեկտ: Դրա շնորհիվ կնքվել են միջպետական պայմանագրեր, որոնք յուրահատուկ իրավական կարգավորիչներ էին, ունեին ոչ միայն միջպետական նշանակություն, այլև ներպետական, որովհետև գործում էին նաև որպես ներքին հարաբերությունների կարգավորիչներ:

Այսպիսով, Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգում իրավունքի աղբյուրներ էին՝ ա) սովորութային իրավունքը, բ) թագավորական շնորհագրերը, արտոնագրերը և այլ ակտերը, գ) միջազգային հանրային և մասնավոր պայմանագրերը, դ) հայոց կանոնական իրավունքը («Կանոնագիրք Հայոցը», Դավիթ Ալվակա որդու կանոնախումբը, Ներսես Շնորհալու «Թուղթ ընդհանրականը», Սիսի 1243 թ. ժողովի կանոնադրությունը), ե) հարևան երկրների իրավական համակարգերից փոխառված իրավունքի աղբյուրները (բյուզանդական իրավունքը, հատկապես «Զինվորական օրենքները», «Քաղաքային օրենքը», խաչակիր թագավորությունների ասսիզները՝ հատկապես «Անտիոքի ասսիզները»), զ) աշխարհիկ դատաստանագրքերը (ասորա-հռոմեական «Դատաստանագիրքը», Միսիթար Գոշի «Դատաստանագիրքը» և Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը»): Հետևաբար, Կիլիկիայի հայկական թագավորության իրավական համակարգի նորմատիվային հիմքը բավականին զարգացած էր: Այդ համակարգի գաղափարական ու կազմակերպական տարրերը ևս հասան զարգացման ավելի բարձր մակարդակի՝ պայմանավորված միջազգայնորեն ճանաչված թագավորական իշխանության գոյությամբ: Քաղաքական այդ գործոնը մնացածների (տնտեսական, սոցիալական) հետ միասին խթանում էր դրանց կայացումը և առաջընթացը: Դրա հետեվանքով այստեղ ավելի զարգացած ու կազմակերպված էին իրավական մշակույթի այնպիսի տարրեր, ինչպիսիք են իրավական գործունեությունը (իրավաստեղծագործությունը, իրավակիրառությունը և

²² «Զինվորական օրենքների» կառուցվածքի և բովանդակության վերլուծությունը տե՛ս **Ա. Գ. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 187-197:

իրավապահպանությունը), պաշտոնական ու տեսական պետաիրավական գիտակցությունը²³: Կիլիկիայի հայկական թագավորության պատմական զարգացումը հաստատում է այն օրինաչափությունը, որ հայ իրավունքն անկախության, խաղաղության և սոցիալ-տնտեսական զարգացման նպաստավոր ժամանակաշրջաններում դրսևորում էր առաջադիմական և մարդասիրական զարգացման միտումներ, ծլարձակում նոր իրավական ձևեր՝ ի դեմս Կիլիկիայի հայկական թագավորության ներպետական և միջպետական գրավոր աղբյուրների:

Բանալի բառեր – *իրավական համակարգ, իրավունքի ձև, իրավական մշակույթ, կրոնականություն, գործոն, փոխառում, իրավական սովորույթ, դատաստանագիրք, կանոնագիրք, կոդիֆիկացիա, միջազգային մասնավոր իրավունք*

АРТУР ВАГАРШЯН – Правовые системы и источники права в Армении и Киликийском армянском царстве. – В X–XIV вв. правовая система в Армении существенно переменилась. Оставаясь средневековой и феодальной, она переходила от неписаного к зафиксированному на письме обычному праву, не меняя при этом своего религиозного характера. Сложившая к XIII в. новая демографическая ситуация разделила правовую систему страны по этнорелигиозному признаку: собственно армянская и мусульманская. При этом по сравнению с коренной Арменией в Киликийском царстве были достаточно развиты как нормативные основы, так и организационные и идеологические элементы правовой системы. Её развитие стимулировали политический, экономический и социальный факторы. Наблюдается закономерность – в периоды политической независимости, мира и социально-экономической стабильности в обществе армянское право проявляло прогрессивные, гуманистические тенденции развития.

Ключевые слова: *правовая система, форма права, правовая культура, религиозный фактор, обычное право, судебник, книга канонов, кодификация, международное частное право*

ARTUR VAGHARSHYAN – Legal Systems and Sources of Law of Armenia and Armenian Kingdom of Cilicia. – The developing legal system of Armenia underwent significant changes in X–XIV centuries. While being medieval, feudal and customary legal system, it transferred from unwritten to written customary law, without changing religious character. However, since the XIII century the political environment of Armenian legal system became negative. In addition, the changes in demographics divided the legal system in Armenia on the basis of ethno-religious features – Armenian and Muslim. Compared to Armenia, both the regulatory basics and the organizational and ideological elements of the legal system of the Armenian Kingdom of Cilicia were developed enough. The political factor, along with the economic and social ones stimulated the development of the legal system. This proves the rule that the Armenian law manifested progressive, humanitarian trends of development, new codifications during the periods of political independence, peace and socio-economic stability of the society.

Key words: *legal system, form of law, legal culture, religiosity, factor, reception, legal custom, datastanagirk (code of laws), code of canon law, codification, international private law*

---

²³ Տեսական պետաիրավական գիտակցությունը կամ միտքը մարմնավորում էին ժամանակի կարկառուն ներկայացուցիչները՝ Ներսես Լամբրոնացին և Սմբատ Սպարապետը՝ իրենց իրավական ստեղծագործություններով: